

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2011/ Vol. XXX / 1-2 / 261-277

Originalni naučni rad
UDK: 343.97:316.624-053.6
364-787.22-053.6
159.923.3.072

INSTRUMENTI ZA PROCENU MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM*

Tamara Džamonja-Ignjatović*

Jasna Hrnčić*

Nevenka Žegarac*

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Rad se bavi prikazom i analizom deskriptivnih i metrijskih karakteristika, kao i mogućnostima primene različitih instrumenata za procenu mladih sa antisocijalnim ponašanjem. Instrumenti se bave procenom ličnih karakteristika mladih, njihovih porodica i vršnjačke grupe koje su relevantna osnova za planiranje i praćenje efekata usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu, zdravstvenih institucija, psiholoških savetovališta, škola i sl. Oni su razvijani u okviru različitih istraživačkih i aplikativnih projekata i empirijski su provereni na našoj populaciji adolescenata. Obuhvaćeni su sledeći instrumenti procene: Skala konfliktnih taktika TAKIT, Skala samoprocene agresivnosti SAG, Skala ličnih uverenja LUS, Skala samo-efikasnosti SES i Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe POKS-R. Skoro sve skale su pokazale veoma dobru pouzdanost, i prediktivnu validnost. Jedino je skala SES imala nešto niže metrijske karakteristike, s obzirom na mali broj ajtema i heterogenost aspekata samo-efikasnosti koje obuhvata. Imajući u vidu značaj procene samo-efikasnosti za planiranje i evaluaciju tretmana antisocijalne omladine, potrebno je dalje unaprediti skalu.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011

* Email: tamara.dzamonja@fpn.bg.ac.rs

* Email: jasna.hrnccic@fpn.bg.ac.rs

* Email: nzegarac@eunet.rs

KLJUČNE REČI: delinkventi / faktori rizika / protektivni faktori / pouzdanost / prediktivna validnost

PROCENA I TRETMANI DECE I MLADIH SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM

Škole i centri za socijalni rad se suočavaju svakodnevno sa problemima nasilja među mladima i ekspanzijom poremećaja ponašanja koji dovode do sukoba sa zakonom kod dece i mladih. Potrebu za razvijanjem primerenijih i efikasnijih modela zaštite, koji bi se realizovali u lokalnoj zajednici, prepoznao je i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica Republike Srbije (2005). On predviđa neke nove mogućnosti reakcije na krivična dela maloletnih učinioaca, kao što su vaspitni nalozi, posebne obaveze, pojačani nadzor uz dnevni boravak. Ove forme rada sa mladima otvaraju mogućnost uključivanja specifičnih odgovora na potrebe i probleme ove grupe mladih, kao što su programi za realizovanje psihološkog savetodavnog rada sa mladima i njihovim porodicama, programi psiholoških radionica i programi rada dnevnih boravaka. Psihološke radionice mogu da budu namenjene deci i mladima u cilju razvijanja njihovih socijalnih veština i vrednosti, ili njihovim roditeljima, u cilju razvijanja roditeljskih kompetencija i komunikacionih veština. Programi rada dnevnih boravaka, mogu da obuhvataju kako savetodavni rad i psihološke radionice, tako i niz drugih fakultativnih aktivnosti, kao što su pomoć u učenju, specifične obuke, predavanja i tribune sa temama relevantnim za ovaj uzrast, volonterski rad u očuvanju prirode, kreativne radionice, rekreativne aktivnosti, itd. Da bi ovakvi programi pružili adekvatan i efikasan odgovor na potrebe i probleme deteta, potrebno je da se bave prevazilaženjem problema u svim sistemima u kojima problem postoji, uključujući individualne karakteristike, porodicu, školu i širu društvenu zajednicu. Kako sva deca i mladi sa problemima u ponašanju ne dele iste probleme, iste porodične uslove, niti iste kapacitete za prevazilaženje teškoća, neophodno je za svakoga pažljivo planirati individualizovan tretman, dakle tretman koji specifično odgovara potrebama konkretne osobe. Zato je nužno pre planiranja tretmana proceniti relevantne aspekte deteta, porodice i sredinskih uslova i steći obuhvatni uvid u teškoće, kao i snage u svim navedenim sistemima u cilju prevazilaženja aktuelnog problema. Takođe, na kraju tretmana, potrebno je proceniti relevantne ishode tretmana u cilju evaluacije njegovih efekata, čime se obezbeđuje empirijski dokazi za opravdanost dalje primene ili eventualnu modifikacije tretmana.

Međutim, kada je u pitanju izbor pogodnih instrumenata procene za navedene aspekte problema, suočavamo se sa nedostatkom ponude adekvatnih testova, tehnika ili skala koji su evaluirani i prilagođeni za primenu u našoj sredini. S druge strane, postoje brojni instrumenti koji se koriste u drugim zemljama (prvenstveno sa engleskog govornog područja), ali se mora voditi računa o opravdanosti njihove primene u našem kontekstu, kako zbog kulturoloških specifičnosti, tako i zbog prilagođenosti normi procene našoj populaciji.

Cilj ovog rada je prikaz i empirijska provera metrijskih karakteristika pet kratkih upitnika procene koji su povezani sa potvrđenim faktorima rizika i faktorima zaštite antisocijalnog ponašanja mladih, na koje se može efikasno uticati u okviru različitih oblika psihosocijalnih tretmana. Praktični cilj rada je da ponudi nove, specifične i našoj populaciji prilagođene instrumente za procenu, planiranje praćenje i evaluaciju tretmana sa ovom grupom mladih.

PORODIČNI, VRŠNJAČKI I INDIVIDUALNI FAKTORI POVEZANI SA ANTISOCIJALNIM PONAŠANJEM

Analiza dosadašnjih istraživanja pokazala je da postoje različiti lični, porodični i sredinski faktori koji nedvosmisleno povećavaju rizik za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja dece i mladih, kao i faktori koji deluju protektivno na mlade u riziku za antisocijalni ishod (Hrnčić, 2009). Specijalizovani socioterapijski tretmani mladih sa problemima u ponašanju imaju za cilj smanjenje negativnih uticaja i povećanje protektivnih faktora (Hrnčić i sar., 2010). Prikazaćemo one faktore koji su bili osnova za kreiranje upitnika predstavljenih u ovom radu.

Krucijalni sredinski faktori antisocijalnog ponašanja su porodični uticaji. Brojne su karakteristike odnosa roditeljskih figura prema detetu koje promovišu antisocijalno ponašanje. Povezanost *agresivnosti roditelja* sa problemima ponašanja dece je pokazana u mnogim istraživanjima (Patterson i sar., 1992, Hrnčić, 2009). Zlostavljanje deteta je ekstremno patogeno. Veza između antisocijalnog ponašanja i zlostavljanja deteta je posebno karakteristična za nasilne delinkvente. Značajan uticaj agresivnosti roditelja na antisocijalno ponašanje mlade osobe se pokazuje i kada je ona usmerena na druge članove porodice. Otvoreni konflikt između roditelja je značajno povezan sa eksternalizovanim problemima adolescenata. To je utoliko više slučaj, ukoliko konflikti uključuju agresivnost između roditelja. Najpatogeniji efekat ima prisustvo očevom

zlostavljanju majke, koje je značajno povezano sa poremećajima ponašanja dece.

Agresivnost i nasilnost roditelja utiče nepovoljno na dete preko nekoliko mehanizama (Hrnčić, 2009). Agresivno ponašanje roditelja prema detetu se doživljava kao hostilno i neprijateljsko, posebno ako je direktno usmereno na dete, čime se smanjuju pozitivne afektivne veze u porodici i povećava rizik za poremećaj u razviju socijalnih veza kod deteta, koji je utoliko veći ukoliko je agresija izraženija i prerasta u zlostavljanje i nasilje. Ponašanje roditelja predstavlja uzor za njihovu decu, koja ga imitiraju, pa tako imitiraju i agresivnost roditelja, pri čemu se pokazuje veći uticaj roditelja istog, nego suprotnog pola. Roditelji sopstvenim agresivnim ponašanjem takođe šalju poruku detetu da je takvo ponašanje dozvoljeno, pa čak i poželjno. Kroz ove mehanizme se podstiče ispoljavanje agresivnosti kod deteta, koja zatim može da bude i nagrađena kroz, negativno potkrepljenje, kada se prestanak negativne stimulacije, kao odgovor na ponašanje, doživljava kao nagrada. Negativno potkrepljenje u ovom slučaju podrazumeva prestanak agresivnog ponašanja roditelja kao odgovor na eskalaciju agresivnog ponašanje deteta. Postojanje ovog mehanizma negativnog potkrepljenja, poznatog kao koursivni mehanizam (Patterson i sar., 1992) je visoko prediktivno za kasnije antisocijalno ponašanje. Konflikti u porodici mogu da dovedu i do nezadovoljstva mlade osobe, koje može dodatno da ih motiviše za krivična dela. Na kraju, agresivnost i nasilje roditelja mogu delovati i kao neposredni "okidači" delinkventnog akta. Mnoga krivična dela su počinjena "u afektu", kao reakcija na neposrednu stresnu situaciju.

Individualne karakteristike osobe formiraju se kroz interakciju deteta sa socijalnom sredinom, koju u ranom uzrastu čini pre svega porodica. One dalje određuju odnose koje dete ima u svojoj sredini. Agresivnost, kada je neprimerena i preterana tj. kada prerasta u nasilje, sastavni je deo problema u ponašanju. Povećana agresivnost u odnosu na opštu populaciju je najsnažniji prediktor antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009).

Bandura je definisao koncept *samoefikasnosti* kao procenu osobe o posedovanju sposobnosti za izvršenje ponašanja koje je pogodno za neki zadatak ili situaciju (Bandura, 1997, 1999). Karakteristike tesno povezane sa konceptom samoefikasnosti su prediktivne za poremećaje ponašanja. Moffit (1996) definiše koncept samokontrole kao unutrašnju kontrolu osobe nad ponašanjem u određenoj situaciji, imajući u vidu njegove konsekvence. Oglada se pre svega u kontroli impulsa i predviđanju i planiranju. *Smanjena samokontrola* povećava rizik za pojavu problema ponašanja jer nemogućnost odlaganja (impulsivnost) u kombinaciji sa nedostatkom planiranja dovodi do većeg vrednovanja neposrednog

zadovoljstva u odnosu na odloženo (Seydlitz, 1993; Haapasalo, Tremblay, 1994, prema Hrnčić, 2009). Neki autori govore i o psihološkoj, emotivnoj i kognitivnoj samo-regulaciji (Calkins, Keane, 2009). Niska samoregulacija smanjuje sposobnost prevazilaženja izazova odrastanja i ovladavanja veštinama adaptacije na socijalnu sredinu, što inicira lanac nepovoljnih socijalnih događaja i povećava rizik za antisocijalni ishod. Ona je prediktor ranog početka antisocijalnog ponašanja. Pojam srodan samoefikasnosti je i egzekutivna funkcija, koja obuhvata sposobnosti koje su potrebne za uspešno postizanje ciljeva kroz primerenu, efikasnu akciju, kao što su sposobnosti učenja i primene pravila, apstraktnog rezonovanja, rešavanja problema, održavanja pažnje i koncentracije (Hill, 2002). Niska egzekutivna disfunkcija je prediktor antisocijalnog ponašanja (idem).

Sa druge strane, istraživanja pokazuju da je osećanje samoefikasnosti, kako u postizanju pozitivnih ciljeva, tako i u izbegavanju neželjenih ishoda, lična osobina koja se pokazuje posebno protektivnom za osobe u riziku za antisocijalno ponašanje (Rutter i sar., 1998; Jagers i sar., 2007 prema Hrnčić, 2009).

Faktor rizika za antisocijalno ponašanje su i *teškoće adekvatnog razumevanja situacije* koje povećavaju verovatnoću sukoba sa okolinom. Zapažanje manje relevantnih socijalnih znakova, selektivno zapažanje neprijateljskih pre nego benignih znakova, interpretacija nejasnih namera drugih ljudi kao negativnih, kao i pozitivne komunikacije kao neprijateljske, zatim odbrambena minimalizacija emocija koje čine osobu povredivom, kao što su tuga i strah, uz favorizovanje emocije besa, prediktivni su za antisocijalno ponašanje (Crick, Dodge, 1994, Lansford i sar., 2006, Hrnčić, 2009). Problemi u svakodnevnom životu često su posledica grešaka u kognitivnoj obradi iskustva, što je još Epiktet uočio naglašavajući da "ljude ne ometaju događaji, već viđenje tih događaja" (Epiktetus, 1890, prema Elis, 1994).

Verovatnoću za antisocijalni akt povećavaju i neke neadekvatne *strategije za prevazilaženje problema*: pristupačnost agresivnog i antisocijalnog odgovora, negacija problema i projekcija odgovornosti, osvetničko razrešenje situacije, pozitivna verovanja o ishodu agresivnog i antisocijalnog odgovora, pozitivna verovanja o sposobnosti osobe za agresivni i antisocijalni odgovor, preferiranje neposrednog rezrešenja pred odloženim, veština izvođenja agresivnog i antisocijalnog ponašanja, nedostatak veštine izvođenja pozitivnog interpersonalnog ponašanja i biranje emotivno-fokusiranih i/ili izbegavajućih strategija rešavanja problema (Crick, Dodge, 1994, Lansford i sar., 2006, Hrnčić, 2009)

Opozit neadekvatnim strategijama prevazilaženja problema je sposobnost rešavanja problema, koja se često navodi kao individualni faktor zaštite (Rutter i sar.,1998).

Pripadanje devijantnoj vršnjačkoj grupi je izrazito snažan prediktor antisocijalnog ponašanja mladih (Patterson i sar., 1992, Rutter i sar., 1998; Hrnčić, 2009), u toj meri da su retki antisocijalni činovi adolescenata koji nisu izvršni u saradnji sa vršnjacima. Vršnjačka grupa stimuliše antisocijalno ponašanje preko nekoliko mehanizama. Ona promovise devijantne norme i vrednosti, vrši implicitni pritisak na članove da učestvuju u njenim delinkventnim aktivnostima i čestim sukobima i nasiljem povećava nivo stresora koji mlada osoba doživljava. U njoj se takođe uče "veštine" antisocijalnog ponašanja i povećavaju povoljne prilike za krivično delo jer mladi u dokolici prate mogućnosti kriminala i razmatraju taktike izvršenja. Grupa je i mesto distribucije psihoaktivnih supstanci, koje su tesno povezane sa izvršenjem krivičnih dela (Hrnčić, 2009).

Navedeni faktori rizika nemaju samo direktan uticaj na antisocijalno ponašanje, predisponirajući osobu za izvršenje antisocijalnog dela. Većina njih utiče i indirektno. Naime, neprilagođeno ponašanje koje je rezultat većine navedenih faktora rizika, često dovodi do odbacivanja od strane prosocijalnih grupa, pa osoba biva "gurnuta" u marginalizovanu poziciju, koja pogoduje druženju sa devijantnim vršnjacima i daljem produblivanju antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009).

INSTRUMENTI PROCENE

Izbor instrumenata za procenu rizika mladih sa antisocijalnim ponašanjem i za praćenje efikasnosti programa psihosocijalne podrške mladima rukovođen je navedenim faktorima rizika i protekcije na koje su uobičajeno usmereni tretmani specifično razvijeni za ovu populaciju mladih (Hrnčić i sar., 2010a). Instrumenti su kreirani ili modifikovani u okviru različitih istraživačkih i aplikativnih projekata za potrebe primene u našoj sredini. To su: TAKIT - Skala konfliktnih taktika, POKS-R - Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe, SAG – Skala za samoprocenu agresivnosti, LUS – Skala ličnih uverenja vezanih za agresivnost i SES - Skala samo-efikasnosti kontrole ponašanja.

Primenljivost izabranih instrumenata za procenu relevantnih aspekata mladih sa problemima u ponašanju proverena je kroz nekoliko istraživanja čiji se rezultati navode u radu.

U prvom istraživanju uzorak je obuhvatao dve grupe ispitanika. Prvu grupu je činilo 36 ispitanika muškog pola uzrasta od 14 do 19 godina, koji su imali

probleme ponašanja u trajanju najmanje 6 meseci i protiv kojih je pokrenut krivični postupak ili je izrečen vaspitni nalog ili vaspitna mera. Ispitanici su izabrani iz tri odeljenja Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu (GCSR) sa opština Voždovac, Palilula i Novi Beograd, završili su minimum 6 razreda osnovne škole, a žive u primarnoj porodici ili sa jednim ili oba roditelja. Počinjena krivična dela nisu imala za posledicu nanošenje teških telesnih povreda, niti elemente posebne surovosti. Kod mladih osoba i njihovih roditelja nisu bili prisutni drugi psihijatrijski poremećaji ili bolesti zavisnosti, niti je bilo kriminogenog ponašanja roditelja. Druga, kontrolna grupa u ovom istraživanju je obuhvatala 90 učenika srednjih škola uzrasta od 15 do 18 godina, koji nisu manifestovali probleme u ponašanju i školovanju. Na ovom uzorku su primenjeni upitnici TAKIT, LUS i SAS.

U drugom istraživanju uzorak su činile tri grupe od ukupno 324 mladih muškog pola uzrasta od 14 do 21 godine. Prva grupa je obuhvatala 98 ispitanika muškog pola iz cele Srbije koji su bili štitićenici Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu (u daljem tekstu VPD). Drugu grupu je činio 121 adolescent koji su živeli u primarnoj porodici, a zbog sukoba sa zakonom su upućeni Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu, Odeljenjima Novi Beograd, Zvezdara i Palilula. Ove adolescente je karakterisao manji broj krivičnih dela koja su bila i lakša u poređenju sa grupom, iz VPD. Treću, kontrolnu grupu je činilo 105 mladića, učenika 4. razreda dve srednje škole u Beogradu koji nikada nisu bili optuženi ili osuđeni zbog krivičnog dela. Na ovom uzorku su provereni upitnici SAG i POKS.

Skala konfliktnih taktika – TAKIT, je namenjen proceni agresivnog ponašanja u porodici prilikom rešavanja konflikata, kao snažnog prediktora antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009). Skala je zasnovana na Conflict Tactics Scales - CTS (Straus, 1979), modifikovane za primenu u našoj sredini (Knežević, 1994). Sastoji se od tri sub-skale koje mere stepen agresivnog ponašanja u konfliktima, čiji intenzitet postepeno raste. Cilj toga je bio da se ublaže početni otpori u pružanju podataka o nasilju u porodici ukoliko se počne od mirnog rešavanja sukoba, preko verbalne do fizičke agresije. Sub-skala Rasuđivanje, koja reprezentuje korišćenje racionalnih argumenata, diskusiju i logičko rasuđivanje u raspravama, je modifikovana Straus-ova skala (ajtemi od 1 – 3). Zbog niske pouzdanosti se ne skoruje, već se koristi kao uvod u osetljivu problematiku nasilnog rešavanja konflikata. Sub-skala Manipulacije, odnosno manipulativnog rešavanja konflikata je modifikacija Straus-ove sub-skale Verbalne agresije (Knežević, 1994) i obuhvata ajteme od 4–13. Sub-skala Nasilja se odnosi na nasilničko rešavanje konflikata, takođe je modifikovana i obuhvata ajteme od 14-23. Sub-skale Manipulacije i Nasilja se mogu skorovati odvojeno, jer svaka

ukazuje na stil rešavanja problema koji podrazumeva specifičnu formu agresije. Totalni skor koji se dobija sabiranjem svih skorova, ukazuje na ukupan stepen agresivnosti pri rešavanju konflikata. Odgovori se dobijaju zaokruživanjem učestalosti određenog ponašanja na petostepenoj skali procene Liketrovog tipa (od 1- nikada, do 5-stalno). Instrument može da se adaptira za ispitivanje bilo kog dijadnog odnosa, subsistema ili porodice u celini. Daljom elaboracijom dobijenih rezultata, može se specifikovati preciznije učešće svake strane u sukobu.

Empirijska provera pouzdanosti TAKIT-a sprovedena je na ukupnom uzorku (N=112) mladih u sukobu sa zakonom i njihovih vršnjaka bez problema u ponašanju u okviru prvog, prethodno opisanog istraživanja. Pouzdanost sub-skala Manipulacija (Cronbah alpha 0.87) i Nasilje (Cronbah alpha 0.92) je bila visoka, kao i pouzdanost ukupne TAKIT skale (Manipulacija i Nasilje zajedno, Cronbah alpha 0.93).

S obzirom da je agresivno ponašanje u porodici značajan prediktor antisocijalnog ponašanja, prediktivna validnost TAKIT-a je proveravana poređenjem rezultata mladih sa antisocijalnim ponašanjem od vršnjaka koji nemaju ovakvo ponašanje (Tabela 1.). Kontrolna grupa je imala značajno niže rezultate od grupe mladih u sukobu sa zakonom na obe sub-skale, kao i na totalnom skoru ($p < .05$). Ovakvi rezultati su očekivani i potvrđuju značaj obrasca nasilnog rešavanja konflikata u porodici kao modela koji se transgeneracijski prenosi i predstavlja dobar prediktor antisocijalnog ponašanja.

Tabela 1. Rezultati t-testa za TAKIT

TAKIT	Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Manipulacija N=10	Kontrolna grupa N=89	19,10	7,57	110	-	2,098
	Mladi iz CSR N=24	22,75	7,46			
Nasilje N=10	Kontrolna grupa N=89	12,86	5,73	110	-	2,469
	Mladi iz CSR N=24	16,38	7,63			
Total N=20	Kontrolna grupa N=89	31,97	12,22	110	-	2,458
	Mladi iz CSR N=24	39,13	14,13			

Skala samoprocene agresivnosti SAG (Hrnčić, 2001) se sastoji od 14 ajtema, od kojih se 2 odnose na skrivenu, 2 na verbalnu i 10 na fizičku agresiju. Odgovara se na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5 - potpuno tačno). Ukupni skor se dobija sabiranjem svih sirovih skorova. Specifičnost skale je, kao i kod skale POKS,

da se može zadavati samo ako je ispitanik siguran da će se rezultati koristiti isključivo u svrhe realizacije tretmana.

Skala je pokazala visoku relijabilnost i na malom uzorku mladih iz CSR-a u prvom istraživanju (N=25, Cronbah alpha=0.94) i na velikom uzorku drugog istraživanja adolescenata (N=323, Cronbah alpha=0.93). Kako je agresivnost i deo i najsnažniji prediktor antisocijalnog ponašanja, validnost instrumenta je proveravana u drugom istraživanju poređenjem mladih sa antisocijalnim ponašanjem i mladih koji takvo ponašanje ne pokazuju. Analiza varijanse je pokazala da su razlike između aritmetičkih sredina mladih u VPD, mladih iz CSR-a i kontrolne grupe značajne [F(320)=2.76; p<.001]. Dalja analiza je pokazala da kontrolna grupa imala značajno niže rezultate od grupe iz VPD i od grupe iz CSR-a, kao i da su mladi iz VPD imali značajno više rezultate od mladih iz CSR-a (Tabela 2.).

Rezultati su pokazali skala dobro meri agresivnost mladih, kao i da je agresivnost značajno povezana sa postojanjem i težinom antisocijalnog ponašanja. Skala se pokazala veoma pouzdanom i validnom za procenu postojanja i težine antisocijalnog ponašanja kod mladih.

Tabela 2. Rezultati t-testa za SAG

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Mladi iz VPD N=97	47.20	12.82	200	10.83	.000
Kontrolna grupa N=105	28.70	11.46			
Mladi iz CSR N=121	33.10	12.42	224	2.76	.006
Kontrolna grupa N=105	28.70	11.46			
Mladi iz VPD N=97	47.20	12.82	216	8.21	.000
Mladi iz CSR N=121	33.10	12.42			

Skala ličnih uverenja - LUS (Džamonja Ignjatović, 2009) je namenjena proceni ličnih stavova koji su povezani za agresivno i antisocijalno ponašanje. Posebno je konstruisana za određenje terapijskih ciljeva i evaluaciju tretmana mladih sa agresivnim ispoljavanjima u ponašanju i teškoćama kontrole besa. Skala je bazirana na konceptu A. Elisa (Ellis, 1994) da su ponašanje i osećanja posledica uverenja koje osoba ima u vezi neke situacije, pre nego same situacije, zbog čega ljudi različito reaguju u istim situacijama, kao i da ova uverenja mogu biti racionalna, zasnovana na realnosti i iracionalna, neosnovana uverenja koja nisu zasnovana na realnosti. U koncipiranju upitnika LUS se pošlo od pretpostavke da agresivnu i antisocijalnu populaciju karakterišu iracionalna

uverenja, koja dovode do teškoća u adekvatnom razumevanju situacije i do neadekvatnih strategija za prevazilaženje problema, dok racionalna uverenja predstavljaju snagu osobe i potencijalni protektivni faktor u odnosu na antisocijalne ishode (Ellis, Tafrate, 1997). Skala sadrži dve sub-skale. Sub-skala *Iracionalnih uverenja* obuhvata stavove koje vode impulsivnosti, ispoljavanju besa, agresivnom razrešavanju sukoba, niskoj toleranciji na frustraciju, smanjenoj samokontroli i odgovornosti, što su karakteristike osoba sa agresivnim i antisocijalnim ponašanjem (Ellis, Tafrate, 1997, Hrnčić, 2009). Sub-skala *Racionalnih uverenja* se odnosi na kognitivne sadržaje koji doprinose konstruktivnom pristupu rešavanja sukoba. Od ispitanika se traži da procene primerenost ili opravdanost 25 stavova, od kojih 20 pripadaju sub-skali Iracionalnih uverenja, a 5 sub-skali Racionalnih uverenja. Uverenja se procenjuju na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5-potpuno tačno).

Provera pouzdanosti skale na ukupnom uzorku iz prvog istraživanja (N=115) je pokazala da cela skala ima dobre rezultate (Crombach alfa=0.84). Sub-skala Iracionalna uverenja ima dobru pouzdanost (Crombach alfa=0.85), dok sub-skala Racionalna uverenja, iako veoma kratka (svega 5 ajtema), ima visoku pouzdanost (Crombach alfa=0.92).

Tabela 3. Rezultati t-testa za LUS

LUS	Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Racionalna uverenja N=5	Kontrolna grupa N=90	21.89	3.63	113	10.227	.000
	Mladi iz CSR N=25	9.09	4.46			
Iracionalna uverenja N=20	Kontrolna grupa N=90	57.44	12.24	113	-.371	.712
	Mladi iz CSR N=25	58.52	14.83			
Total N=25	Kontrolna grupa N=90	66.28	13.05	113	-.892	.374
	Mladi iz CSR N=25	69.00	15.06			

Isto istraživanje je pokazalo da su skorovi ukupnog skora na Skali iracionalnih uverenja bili prosečno viši kod mladih sa antisocijalnim ponašanjem u otvorenoj zaštiti (CSR-ima) u poređenju sa mladima iz kontrolne grupe, ali da ove razlike ne dostižu statističku značajnost (Tabela 4.). Međutim, kada se posmatraju odvojeno sub-skale Racionalnih i Iracionalnih uverenja, na sub-skali Racionalnih uverenja razlike između grupa postaju značajne. Izgleda da mladi ovog uzrasta dele mnoga zajednička iracionalna uverenja koja karakterišu adolescentno doba uopšte, a posebno u aktuelnim društvenim okolnostima konfuzije vrednosnih orijentacija. Ipak, da li će mlada osoba i u kojoj meri ispoljiti svoja uverenja i u ponašanju, izgleda da zavisi od ravnoteže

koju uspostavlja prisustvo racionalnih uverenja, uz delovanje i drugih faktora (poput roditeljskih taktika rešavanja skorova, uticaja prokriminogene grupe).

Prilikom evaluacije efekata tromesečnog programa tretmana mladih sa antisocijalnim ponašanjem i njihovih porodica (Hrnčić i sar., 2010b), koji je obuhvatao radionice sa mladima zasnovane na kognitivno-bihejvioralnim principima i rada sa njihovim porodicama zasnovanog na multisistemskom pristupu, zapaženo je povećanje racionalnih i smanjenje iracionalnih uverenja na ovoj skali. U tom smislu, ona se može koristiti za praćenje i evaluaciju efekata tretmana sličnog tipa namenjenih ovoj populaciji.

Skala samo-efikasnosti SES (T. Džamonja Ignjatović, 2009) se odnosi na samoprocenu sopstvene efikasnosti i veština za rešavanje izazovnih situacija kako ih određuje Albert Bandura (Bandura, 1997, 1999), a koja je protektivni faktor za mlade u riziku za antisocijalno ponašanje. Ova skala je takođe posebno konstruisana za određenje terapijskih ciljeva i evaluaciju tretmana mladih sa problemima u ponašanju. Procena sopstvenih sposobnosti odnosi se npr. na sposobnost tolerancije neprijatnosti ili ponašanja drugih, na sposobnost da se razreši sukob na miran i konstruktivan način i sl. Skala se sastoji od 10 uverenja o sopstvenoj samoefikasnosti koji se procenjuju na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- ni malo, do 5-potpuno).

Skala je primenjena u prvom istraživanju na ukupnom uzorku (N=122). Pokazala je zadovoljavajuću pouzdanost (Cronbah alpha=0.76), s obzirom da uključuje manji broj koji obuhvataju heterogene aspekte samo-efikasnosti. Faktorskom analizom izdvojena su čak četiri faktora koji se mogu interpretirati kao: samoefikasnost u racionalnoj kontroli ponašanja i istrajnosti, efikasnost traženja socijalne podrške od prijatelja ili od porodice i faktor frustrativne tolerancije.

Tabela 4. Rezultati t-testa za SES

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Kontrolna grupa N=90	38.17	5.37	113	.496	.621
Mladi iz CSR-a N=25	37.52	7.05			

Prediktivna validnost skale je proverena u okviru istog istraživanja poređenjem rezultata mladih sa antisocijalnim ponašanjem iz CSR-a i kontrolne grupe srednjoškolaca. Pokazalo da nema značajnih razlika između ove dve grupe mladih, mada adolescenti iz kontrolne grupe u proseku imaju više skorove (Tabela 4.). Evaluacija terapijskih efekata navedenog programa tretmana (Hrnčić i sar., 2010b), ukazala je na

porast skorova na ovoj skali kod delinkvenata posle primene tromesečnog tretmana. S obzirom da je terapijskim grupnim radom obuhvaćen mali uzorak, ove promene, iako pozitivne i očekivane, nisu bile statistički značajne. Na osnovu ovih podataka, bilo bi korisno konstituisati novu skalu koja bi imala veći broj ajtema unutar svakog od izdvojenih faktora, što bi omogućilo validniju procenu samo-efikasnosti, koja je veoma značajna za planiranje programa i evaluaciju terapijskih efekata u radu sa ovom grupom mladih.

Skala prokriminalnog ponašanja neformalne grupe POKS (Knežević, 1998), namenjena je proceni pripadnosti antisocijalno orijentisanim grupama. Pripadnost prokriminalnim grupama je definisana kao "druženje ispitanika sa dve ili više osoba kod kojih se opaža visok stepen orijentacije ka kriminalnom ponašanju" (Radovanović i sar., 1991, str. 433). Skala meri izraženost devijantnog i antisocijalnog ponašanje u neformalnoj vršnjačkoj grupi kojoj ispitanik pripada, koje je snažan prediktor antisocijalnog ponašanja mlade osobe (Hrnčić, 2009). S obzirom na značaj ovog faktora, uključena je u ovu grupu instrumenata. Tvrdnje opisuju tipična rizična ponašanja mladih koja povećavaju rizik od sukoba sa zakonom, kao što su npr: "Moji drugovi smatraju da će ih ljudi više poštovati ako znaju da mogu da ih prebiju ako treba" ili "Neki moji drugovi su mi predlagali da se upustimo u nešto protivzakonito". Originalna skala ima 38 ajtema, ali je za potrebe kasnijih istraživanja modifikovana i skraćena na 20 ajtema (POKS-R, Hrnčić, 2001). Odgovori se beleže na petostepenoj skali Liketrovog tipa (od 1- potpuno netačno, do 5 - potpuno tačno). Ukupni skor se dobija sabiranjem svih sirovih skorova.

Skalu ima smisla primenjivati za individualnu procenu samo ako je ispitanik uspostavio odnos poverenja sa ispitivačem, odnosno kada će se rezultati koristiti samo u svrhe realizacije tretmana, a ne u cilju procene za dostavljanje nalaza i mišljenja sudu u vezi krivičnog postupka koji je pokrenut protiv ispitanika ili njegovih drugova.

Skala je primenjena i u prvom (N=25) i u drugom istraživanju (N=324). Visoka relijabilnost je dobijena na oba uzorka mladih u sukobu sa zakonom (Cronbah alpha .94 i .96), bez obzira na razlike u njihovoj veličini, što ukazuje na robusnost rezultata.

Pretpostavka da skala dobro procenjuje pripadnost prokriminalnoj vršnjačkoj grupi je proveravana u drugom istraživanju upoređivanjem rezultata kod tri grupe mladih u drugom istraživanju koji se razlikuju po stepenu prisustva antisocijalnog ponašanja, za koje je snažan prediktor pripadnost antisocijalnoj grupi. Analiza varijanse je pokazala da se grupe značajno razlikovale [$F(3|14)=70.58$; $p=.000$]. Kontrolna grupa je imala

značajno niže rezultate od grupe iz VPD i od grupe iz CSR-a, a mladi iz VPD su imali značajno više rezultate od mladih iz CSR-a (Tabela 5).

Tabela 5: Rezultati t-testa za POKS-R

Grupe	M	SD	df	t	Sig.
Mladi iz VPD N=96	75.14	18.02	198	12.81	.000
Kontrolna grupa N=104	43.19	17.23			
Mladi iz CSR N=117	58.38	21.15	217	5.88	.000
Kontrolna grupa N=104	43.19	17.23			
Mladi iz VPD N=96	75.14	18.02	211	6.14	.000
Mladi iz CSR N=117	58.38	21.15			

Ovi rezultati su pokazali da je skala validna za procenu antisocijalnog ponašanja vršnjačke grupe, i još jednom potvrdili da je pripadnost antisocijalnoj vršnjačkoj grupi visoko prediktivna kako za postojanje antisocijalnog ponašanja kod mladih, tako i za njegovu težinu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj ovog rada je bio prikaz i empirijska provera metrijskih karakteristika pet kratkih upitnika procene koji su povezani sa dobro utvrđenim faktorima rizika i protektivnim faktorima vezanim za antisocijalno ponašanje mladih, a na koje se može efikasno delovati u okviru različitih oblika psihosocijalnih tretmana. Prikazani instrumenti bave se procenom značajnih ličnih karakteristika adolescenata, njihovih porodica i vršnjačke grupe, kao najznačajnijih faktora koji utiču na pojavu problema u ponašanju i sukoba sa zakonom. Takođe, upravo ovi aspekti predstavljaju i relevantnu osnovu za planiranje usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu, kao i u drugim kontekstima procene (npr. u školama, institucijama mentalnog zdravlja i sl.). Izbor skala, sa jedne strane obuhvata različite relevantne faktore rizika na relaciji dete-podrođica-sredina, ali i neke od protektivnih faktora ili snaga kojima mlada osoba raspolaže, kao što je doživljaj samo-efikasnosti i racionalna uverenja.

Prikazani instrumenti su razvijeni u okviru različitih aplikativnih projekata i empirijski su provereni na našoj populaciji adolescenata. Od prikazanih upitnika za samoprocenu, skala za procenu prokriminalnog ponašanja neformalne grupe POKS-R, skala za procenu konfliktnih taktika TAKIT, skala za samoprocenu agresivnosti SAG, kao i skala za procenu ličnih uverenja LUS (sub-skala Racionalnih uverenja), pokazale su veoma dobre

psihometrijske karakteristike, kako u pogledu pouzdanosti, tako i u odnosu na prediktivnu validnost merenu osetljivošću instrumenata da razlikuju grupe mladih sa problemima u ponašanju od njihovih vršnjaka koji ne ispoljavaju ovakve probleme, odnosno da diferenciraju grupe prema stepenu izraženog anitocijalnog ponašanja.

Skala za procenu samoefikasnosti SES i sub-skala Iracionalnih uverenja LUS skale, namenjene proceni intrapsihičkih, kognitivnih faktora kojima se rukovode mladi sa problemima u ponašanju, nisu pokazale osetljivost da razlikuju ove dve grupe adolescenata. Jedan od razloga, pored metrijskih nedostataka, može ležati i u zajedničkim karakteristikama uverenja adolescenata uopšte i specifičnog društvenog konteksta. Ipak, ove skale mogu predstavljati korisno sredstvo u planiranju individualnog rada sa adolescentima iz ove grupe, kao i u praćenju i evaluaciji efekata primenjenih tretmana. S obzirom da je poremećaj ponašanja kod različite dece proizvod interakcije različitih faktora, za praksu je podjednako značajno da pomoću metoda procene možemo pratiti promene na specifičnom individualnom profilu konkretnog ispitanika, (odnosno porediti ga sa samim sobom u različitim vremenskim intervalima na različitim faktorima, od kojih neki mogu biti i u opsegu varijacija "normalnih" ispitanika), nego ga uvek posmatrati u kontekstu individualnih razlika (odnosno porediti ga s drugima).

Upravo u tome je i praktični značaj ovog rada da ponudi nove, specifične i našoj populaciji prilagođene instrumente za procenu, planiranje, praćenje i evaluaciju tretmana sa ovom grupom mladih. Oni mogu biti primenjeni u okviru službi za socijalnu zaštitu, psiholoških savetovaništva, zdravstvenih institucija, škola i sl. Treba naglasiti da ponuđeni instrumenti nemaju pretenziju da predstavljaju sveobuhvatnu, niti produbljenu psihološku procenu. Postoje i drugi instrumenti za važne aspekte procene, kao što su Lista ponašanja deteta (Child Behaviour Check List, Achenbach, Edelbrock, 1978), Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom, autora Hrnčić, Žegarac, Džamonja Ignjatović, (Hrnčić, Žegarac, 2008), Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja (idem), Lista snaga dece i mladih u sukobu sa zakonom (Hrnčić, 2009), itd., koji daju obuhvatnu procenu rizika i snaga kao osnovu za planiranje usluga i mera u okviru službi za socijalnu zaštitu. Ne treba izostaviti ni one faktore koji se odnose na zajednicu i šire sisteme podrške, odnosno rizika koji upotpunjuju kompletnu sliku problema i specifičnosti svakog pojedinca. Tako je u procenu korisno uključiti i tehnike kao što su Eko-mapa (Hartman & Laird, 1983, prema Žegarac, Džamonja, 2010), Mapa socijalne mreže (Tracy & Whittaker, 1990, idem), Skala porodičnih resursa i Skala porodične podrške (Dunst i sar., 1988, prema idem), itd. U tako širokoj ponudi instrumenata, za profesionalce u praksi je

važno da zadrže fleksibilan i otvoren pristup izboru instrumenata procene koji se lako prilagođava individualnim potrebama mladih i specifičnostima njihovog okruženja.

REFERENCE

- (1) Achenbach, T. M., Edelbrock, C. S. (1978) The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 85, 6:1275-1301.
- (2) Bandura, A. (1997) *Self - Efficacy: The exercise of control*. New York, W. H. Freeman.
- (3) Bandura, A. (1999) Social cognitive theory of personality. U: Pervin, A., John, O.P. (ur.), *Handbook of Personality: Theory and research*. New York, Guilford Press, 154-196.
- (4) Calkins, S. D., Keane, S. P. (2009) Developmental origins of early antisocial behavior. *Development and Psychopathology*, 21, 1095–1109.
- (5) Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994) A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115, 74-101.
- (6) Ellis, A. (1994) *Reason and Emotion in Psychotherapy*. A Birch Lane Press Book, Published by Carol Publishing Group.
- (7) Ellis, A., Tafrate, R.C. (1997) *How To Control Your Anger Before It Controls You*. New York, Citadel Press
- (8) Hill, J. (2002) Biological, psychological and social processes in the conduct disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 1:133-164.
- (9) Hrnčić J. (2009) *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (ur) (2010a) *Deca i mladi sa problemima ponašanja: usluge i tretmani u zajednici*. Beograd: Republički zavod sa socijalnu zaštitu.
- (11) Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (2010b) Polazne osnove programa "OPTIMUS". U: Hrnčić, J., Džamonja Ignjatović, T., Despotović Stanarević, V. (ur.), *Deca i mladi sa problemima ponašanja: usluge i tretmani u zajednici*. Beograd: Republički zavod sa socijalnu zaštitu, str. 47-64.
- (12) Hrnčić, J., Žegarac, N. (2008) Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 26, 1-2:183-202.

- (13) Knežević, G. (1994) *Tipologija porodica i ličnost maloletnog delinkventa*. Magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- (14) Lansford, J. E., Malone, P. S., Dodge, K. A., Crozier, J. C., Pettit, G. S., Bates, J. E. (2006) A 12-year prospective study of patterns of social information processing problems and externalizing behaviors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 5:709-718.
- (15) Moffitt, T. E. (1996), *The neuropsychology of conduct disorder*. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 85-106.
- (16) Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992) *A Social Interactional Approach*. Vol. 4. *Antisocial Boys*. Eugene, Castalia Publishing Company
- (17) Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998) *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (18) Straus, M. A. (1979) Measuring intrafamily conflict and violence: the conflict tactic (CT) scales. *Journal of Marriage and the Family*, Feb., 75-88.
- (19) Warr, M. (1993) Parents, peers, and delinquency. *Social Forces*, 72, 1:247-264.
- (20) *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica* (2005). Službeni glasnik RS, 85/05.
- (21) Žegarac, N., Džamonja Ignjatović, T. (2010), *Instrumenti procene u socijalnoj zaštiti- upitnici, skale i tehnike*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

SCALES FOR ASSESSMENT OF ADOLESCENTS WITH ANTISOCIAL BEHAVIOUR

The paper presents and analyse descriptive and metric characteristics as well as applicative potentials of several assessment scales for adolescents with antisocial behaviour. The purpose of scales is to assess personal characteristics of adolescents, their families and peer groups that present the relevant ground for planning, monitoring and evaluation of the effects of social services, mental health and psychological counselling services, schools' programs, etc. The scales were developed through different projects and researches and were empirically checked out in adolescents' population in Serbia. Assessment scales included were: Conflict Tactics Scale (TAKIT), Aggression Self Assessment Scale (SAG), Personal Believes Scale (LUS,) Self-Efficiency Scale (SES) and Peer Group Antisocial Behaviour

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 –T. Džamonja-Ignjatović, J. Hrnčić, N. Žegarac
„Instrumenti za procenu mladih sa antisocijalnim ponašanjem”, (str. 261-277)*

Scale (POKS-R). Almost all scales showed high reliability and predictive validity. Only SES scale showed lower reliability, due to the small number of items and heterogeneity of included aspects of self-efficiency. Considering the importance of self-efficiency in planning and evaluation of treatments of adolescents with antisocial behaviour, further modification of the scale is recommended.

KEY WORDS: young offenders / risks factors / protective factors / reliability / predictive validity